

УДК 342 97.351.74(477)

Пайда Юрій Юрійович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ЗАКОН І ЗВИЧАЄВА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті розглядається проблема співвідношення канонів християнської віри і звичаєвого права в добу Київської Русі. Їх симбіоз породив унікальну правосвідомість, що виступала важливим чинником соціальної регуляції у давньоруському суспільстві. Особлива увага приділяється Статуту Володимира Великого, у якому було здійснено першу спробу поєднання християнських релігійних норм зі звичаями, що панували у дохристиянські часи. У висновках стверджується, що християнське віровчення поступово перетворилось на ідеологічний орієнтир давньоруської правосвідомості.

Ключові слова: християнство; правосвідомість; джерела права; звичаєве право; релігійні норми.

Актуальність дослідження. У наш час, коли надзвичайно актуальним є пошук самоідентифікації в сучасному світі як окремими особистостями, так і цілими народами та націями, важливо встановити, яким чином еволюціонувала національна ідеологія в межах духовно-політичної думки? У цьому контексті, перш за все, слід звернутися до часів виникнення і становлення Київської Русі, яка в період свого найвищого розквіту, що припав на кінець X – I пол. XI ст., стала чи не наймогутнішою державою Європи. Безперечно, таке стрімке зростання політичного, духовного та культурного авторитету Київської Русі стало можливим завдяки процесу християнізації. Відбувається гуманізація суспільства, зростає грамотність населення, внаслідок появи «Руської правди» упорядковуються правові стосунки – все це заклало фундаментальні основи вітчизняної духовно-політичної думки, яка надалі стане визначним фактором формування української національної ідеології.

Християнство, ставши цивілізаційним вибором наших пращурів, створило передумови для духовного єднання суспільства навколо однієї спільної ідеї – боротьби за духовне спасіння після тілесної смерті та отримання Божої милості на небесах. Існування цієї ідеї допомогло формуванню з народу однієї великої релігійної спільноти. Маркер релігійної приналежності починає відігравати все більшу роль як у середині суспільства, так і при встановленні зв'язків з іншими народами. На тлі цих процесів зникає родоплемінна самоідентифікація. Люди починають відчувати духовну єдність, що стало дуже важливим кроком на шляху утворення народу, а згодом і нації.

Проблема співвідношення релігійних норм християнства та звичаєвого права у контексті їх впливу на процеси соціальної регуляції доби Київської Русі привертала увагу дослідників ще за часів Російської імперії. Звичайно, більшість подібних робіт було виконано у рамках тогочасної парадигми «православ'я, самодержав'я, народність» і була далекою від встановлення об'єктивної істини. Проте існували й певні виключення, зокрема, слід відзначити ґрунтовне дослідження з історії руського права Д. Самоквасова, який побіжно торкався і даної проблематики [10]. У радянські часи на цю тему майже не звертали уваги, і лише в останні десятиліття вітчизняна історично-правова наука поповнилася кількома

цікавими роботами, присвяченими ролі церкви в соціально-політичній структурі Київської Русі та впливу християнських канонів на звичаєву правосвідомість тогочасного обивателя [4; 8–9].

Метою роботи є встановлення ступеня впливу християнських релігійних норм та моралі на звичаєву правову традицію Київської Русі, що, зі свого боку, дозволить з'ясувати роль кожного з цих чинників у процесах соціальної регуляції давньоруського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У юридичному словнику правосвідомість визначено як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом. Вона є найближчим ідеологічним джерелом об'єктивного юридичного права та дотримання законності, проте здатна відігравати й протилежну роль [12, с. 514–515].

Поняття і уявлення, що були основою правосвідомості населення Київської Русі, стали основним ідеологічним орієнтиром поведінки. Правові цінності давньоруського суспільства у період його становлення відрізнялись від цінностей візантійської правової культури. Християнство як державна релігія визначило особливості розвитку давньоруської державності та ідеології. Поступово в державі формувалися політичні, економічні та культурні інститути.

Церква в Київській Русі стала ще одним інститутом соціальної регуляції. В. М. Ричка, аналізуючи процес становлення церкви у структурі давньоруської держави, виділяє два етапи. Перший (з часу запровадження християнства у Київській Русі як державної релігії до кінця XI – поч. XII ст.) був періодом визначення юридичних умов та засобів існування церкви. З появою наприкінці XI – на поч. XII ст. церковно-монастирського землеволодіння завершується генеза духовенства як соціального стану, а з кінця XII ст. спостерігається зміцнення церковної організації [8, с. 87].

Останні десятиліття X ст. та початок XI ст. були періодом пристосування церкви до місцевого середовища і узгодження давньоруського звичаєвого права та візантійського, як церковного, так і світського. Постійний контингент священнослужителів, що під час реформи з'явився на Русі, спочатку був представлений константинопольськими та корсунськими кліриками, які принесли з собою канонічне право [4, с. 82].

Виникнення і становлення давньоруського права тривало доволі довгий історичний період. На початковому етапі існування Київської Русі формування правової системи відбувалося на основі норм звичаєвого права. Саме їм належала регулятивна функція суспільних відносин, реалізація якої дозволила перетворити звичай чи не на головнішу складову механізму спілкування у рамках соціуму. Він зароджується ще на стадії родоплемінних відносин, а під час кризи родового ладу і початку державотворчих процесів у східнослов'янському середовищі набуває нового змісту, ставши наріжним каменем правової культури Київської Русі. Правовий звичай як джерело давньоруського права в IX–XI ст. був предметом численних наукових дискусій. Погляди вчених щодо трактування самого джерела права розходяться, оскільки науковці є прихильниками різних концепцій праворозуміння.

Слід зазначити, що взаємодія канонічного та звичаєвого права у ширшому значенні може бути розглянута як співвідношення візантійської та давньоруської правової культури.

До найдавніших джерел права належать також церковні статuti князів та візантійське право Володимира Святославовича і Ярослава Володимировича (X–XI ст.), що містять норми, які регулювали шлюбно-сімейні відносини, види та покарання за злочини проти церкви, сім'ї та моралі. Положення статутів визначали юрисдикцію церковних органів та судів. Ще одним із джерел права Київської Русі була візантійська правова його рецепція, а через неї – частково і римського права. Прийняття християнства та формування християнської культури, тісні взаємовідносини Візантії з іншими країнами спричинили справжній переворот у всіх сферах політико-правового життя Київської Русі. Положення

звичаєвого права багато в чому суперечили постулатам християнської моралі та церковному праву і потребували перегляду. З поширенням християнства на Русі сформувалася церква зі своїми канонічними законами, зі своїми служителями, починаючи від митрополитів-греків і закінчуючи духовними особами менш високого рангу, які входили до когорти освіченої суспільної еліти, яка прагнула до вдосконалення тогочасного права.

Л. А. Кушинська розглядає основні особливості візантійського впливу на доктринальному рівні і в практичному вимірі, що брав до уваги князь Володимир як «еталон», до якого прямував правитель. Серед цих особливостей:

1) доктрина божественного походження влади, що передбачала існування міцного централізованого управління. На Русі діяльність князя обмежувала княжа рада, віче;

2) існування єдиної ідеології. Візантійська імперія успішно пережила часи ідеологічної боротьби з римським патріархатом та суцільної ересі. Панування християнського світогляду стало характерною особливістю духовного життя держави вже у середині VII ст. У Руській державі питання єдиної ідеології стало наріжним каменем державницької політики князя Володимира;

3) функціонування правової системи Візантії, що була спадкоємницею Римської імперії та ґрунтувалася на положеннях кодексу Юстиніана. У зв'язку з тим, що в Київській Русі на момент проведення реформи не відбулося кодифікації, і основним джерелом права залишався правовий звичай, відомий з русько-візантійських договорів як «Закон Руський» [4, с. 83].

У науковому доробку можна зустріти різні підходи до визначення та розуміння поняття «джерело права». З одного боку – це сукупність поглядів, що визначають філософсько-правові категорії, тобто це сила, яка породжує право, виробник права. З іншого, під джерелом права слід розуміти письмовий документ, що фіксує правові норми, тобто пам'ятку права [10, с. 12].

Звичаєве право як джерело права мало свої «плюси»: консервативність, широку популярність, звичність його норм. Дотримання норм правового звичаю, крім сили державного примусу, забезпечувалося також їх сакральним, релігійним характером. Однак інтенсивний розвиток нових економічних, політичних, соціальних відносин робив правові звичаї непридатними для регулювання зазначених відносин у силу їх статичного і консервативного характеру.

Канонічне право, що містилось у номоканонах, належало до класичного прикладу письмових пам'яток. Суть колізії полягала у зіткненні двох різних систем права і в невідповідності головних філософсько-правових категорій. Це зумовлено тим, що канонічне право сформувалось у формі постанов соборів та синодів, і ці церковні правила набули для всіх християн загальнообов'язкового характеру [4, с. 84].

На думку В. І. Сергеевича, звичай виникав не в цілого народу чи племені, а в кожній окремій групі людей, які ведуть спільне життя і можуть своїми діями впливати один на одного [11, с. 10–11]. Звичаєвому праву були притаманні такі риси: повторюваність, спонтанність, обов'язковість, публічність, примітивність судочинства, колективістичність, етнічність.

Отже, серед джерел права Київської Русі варто виділити, перш за все, звичаєве право, поряд з яким діяли Закон Руський, статuti, прийняті руськими князями. На основі аналізу даних історико-правових документів можна зробити певні висновки щодо взаємовідносин держави та церкви у період існування Київської Русі. Церква та духовенство, шукаючи шляхів узгодження канону з реаліями тогочасного суспільства, повинні були продемонструвати всю гнучкість, щоб пристосуватися до регіональних умов. Укорінення звичаєвих переконань положень зводила нанівець насильницькі заходи, саме через це потрібно було проводити обережну та поступову політику зближення ідеологій [1, с. 46].

Населення Київської Русі, безперечно, не відразу сприйняло християнські погляди, оскільки праворозуміння було побудоване на давніх звичаях, що склалися історично. Крім

цього, християнська ідеологія пов'язувалася зі змінами, що відбувалися в державі в ході поширення процесів феодалізації, які стосувалися, зокрема, земельних питань

Після прийняття християнства на теренах Київській Русі розпочинає зростати боярське і церковно-монастирського землеволодіння, що породило зіткнення інтересів правлячої верхівки та громади. Перебуваючи на етапі становлення, давньоруське суспільство переживало складний перехідний період. У зв'язку з цим для даного етапу характерне посилення соціальної напруги та невдоволення, що спровокувало зростання злочинності, про це неодноразово зазначалося у правових пам'ятках того часу [7, с. 103–104].

Г. В. Вернадський підкреслював одну характерну особливість права в давній Русі – його дуалізм, маючи на увазі ту обставину, за якої «кожне руське плем'я встановлювало певні правила соціальної поведінки задовго до утвердження в Києві князів з династії Рюрика. Князі, зі свого боку, прагнули накласти на народ нові, вигідні їм, правові зобов'язання. Таким чином, соціальна одиниця – громада, клан, місто – з одного боку, і князь – з іншого, були двома основними факторами у розвитку руського права і законодавства» [2, с. 227].

Вплив церкви з її системою канонічного права з-поміж інших чинників різною мірою проявляється, насамперед, в організації суду і в судочинстві. Найдавнішою формою суду був суд громади, члени якої однаково володіли правами та обов'язками в судових розглядах. Для суду цього періоду характерною рисою була змагальність сторін та їх активність при розгляді справи, під час збору доказів та свідчень. Головна ідея общинних судів полягала в тому, що воля громади втілюється через звичай, який завжди містить у собі правду.

Княжий суд втілювався у цивільному статуті Ярослава Мудрого. Його провідна ідея полягала в тому, що закон повинен охороняти особистість від насильства, а князь є представником Правди [3, с. 153].

У часи Київської Русі судові рішення князів з окремих питань нерідко ставали нормами права. Князь здійснював судові функції щодо найбільш важливих справ, він також судив бояр і вирішував скарги на місцевих суддів. На місцях судові функції здійснювали посадники і волостелі.

З розвитком держави поступово зростала кількість злочинів, особливо майнових, що призвело до появи безлічі різних допоміжних судових посад. Результатом цього стало ускладнення і зростання судового апарату. У «Руській Правді» серед представників судової влади згадуються мечники, дитячі, вірники, що збирали віри і продажі з населення, метельники, що збирали судові мита, ябедники та інші [5, с. 25].

Поряд із судом посадників і волостелей на місцях існував також боярський суд, юрисдикція якого поширювалася на населення, що було залежним від боярина. Боярин, як і князь, не всі справи вирішував особисто, частиною судових справ займалися його помічники.

Церква контролювала ведення справ, пов'язаних із самовільним розірванням шлюбу, зґвалтуванням, викраденням жінок, образою, церковним злодіємством, розглядала майнові спори між чоловіком і дружиною тощо. Оскільки у Київській Русі не було поділу між кримінальним та цивільним правом, то не було відмінності і в судочинстві: всі справи вирішувалися в однаковому порядку.

Протистояння громади, з одного боку, і державної влади та церкви – з другого, вимагало чіткої формалізованої регламентації правовідносин. У цій складній ситуації виникла проблема як самого статусу, так і повноважень церкви, що зумовило активізацію князівської правотворчості. Попередньо видані устави і уроки, що містили уточнення та пояснення звичаєво-правових норм, відрізнялися від тих, які були сформовані у X–XI ст., та узгоджували звичаєве право та християнські норми.

У статуті Володимира було передбачено перелік справ, що належали до церковної юрисдикції. У зазначеному документі князь закликає своїх наступників до непорушного

збереження постанов, складених ним на основі рішень, що приймали вселенські церковні собори і законів візантійських імператорів, тобто керуючись грецьким Номоканонем. Статут врегульовував становище церкви у Київській Русі, адже вона займалася не лише порятунком душ. Крім цього, на неї було покладено багато і цілком мирських питань, що були близькими до завдань держави. Церкві було надано широку юрисдикцію над усіма особами, що сповідували християнство, до складу якої, окрім сімейних справ, входили справи, що стосувалися порушення святості, недоторканності християнських храмів і символів, віровідступництва, образи морального почуття, протиприродних гріхів, замаху на жіночу честь, образу словом. Таким чином, церква відповідала за влаштування і збереження сімейного, релігійного та морального порядку.

Статут Володимира передбачав надання церкві права бути суддею у справах про розлучення, подружню невірність, кровозмішення, повноваження вирішувати майнові спори між подружжям, а також питання успадкування між дітьми. До церковної юрисдикції належали усі справи, пов'язані з порушенням церковних правил та релігійних обрядів, замах на життя кліриків, справи про дотримання язичницьких вірувань та обрядів, наприклад, ворожіння, чаклунство [6, с. 241]. Таким чином, на розгляд церкви передавалась частина тих справ, які раніше вирішувались у межах громади.

Практичний розвиток начал церковної юрисдикції, окреслених у статуті Володимира, мав місце у Статуті Ярослава Мудрого. Ще в ті часи було сформульовано постулат, що будь-який злочин церква розглядає як гріх, однак не будь-який гріх держава визначає як злочин. Гріх церква розглядала як моральну несправедливість або неправду, порушення божественних законів; злочин як неправдиву антисуспільну поведінку, порушення людських законів.

У статуті Ярослава поняття злочину сформовано як діяння, яким особа завдає матеріальних збитків або морально принижує іншу. Гріх – це не лише діяння, але й думка про діяння, якою грішник завдає чи може завдати матеріальну або моральну шкоду не лише своєму ближньому, а також самому собі. Саме тому будь-який злочин – це гріх. На взаємозв'язку та взаємодії цих понять побудований церковно-судовий порядок вирішення конфліктів у статуті Ярослава. Це, так би мовити, фактично моральний катехізис, перетворений на дисциплінарно-юридичні приписи.

Церковне судочинство Київської Русі відрізнялося від громадського, оскільки церковні суди мали за мету встановити істину у справі, а громадські – прагнули примирення сторін задля збереження громадського спокою. Церковне судочинство мало за основу канонічне право, громадське судочинство ґрунтувалось на звичаєвому праві.

Що стосується співвідношення церковного та звичаєвого права, складно визначити, яка з цих систем домінувала на офіційному рівні. Очевидно, що відбувалося своєрідне змагання між двома системами права, однак поширення християнських положень відбувалося поетапно, інколи витісняючи звичаєві норми, іноді пристосовуючись до них. Вплив Візантії не зумів витіснити старих звичаїв, а сама історико-правова пам'ятка органічно поєднувала норми як церковного, так і звичаєвого права.

Церковне право було змушене пристосовуватись до умов суспільного середовища того часу та намагалось ліквідувати певні соціальні суперечності. Церква продовжувала боротьбу із незаконним поневоленням вільних людей, а також намагалася встановити правові норми, що передбачали можливість повернення холопам особистої свободи, сприяла обмеженню, а зрештою, й повній ліквідації работоргівлі, взяла під опіку убогих людей, зокрема юродивих, жебраків [9, с. 22–23].

Прийняття християнства дещо ускладнювало суспільне життя, привносячи в нього нові інтереси та відносини. Намагаючись покращити стан справ, князі розмежовували відомства, встановлювали компетенції, перебували в процесі пошуку нових юридичних норм, ефективніших урядових органів, і у зв'язку з цим зверталися до церковної ієрархії, до її моральних приписів та юридичних засобів [2]. Церковні судді та правники в Київській

Русі вивчали візантійське церковне право, зокрема твори про судочинство і управління, вибирали з них придатні правила, прагнучи пристосувати їх до місцевого життя. У процесі того, як сформовані норми включалися у практику церковних судів, вони набували форми законодавчих статей, що вносили у статuti або об'єднували у нові зведення від імені князя.

Висновок. Підсумовуючи викладене вище, зробимо висновки. Церковне управління і повчання, без сумніву, вносило в князівську урядову та законодавчу практику, а, можливо, і в політичну свідомість князів певні технічні та моральні удосконалення, поняття про закон, про правителя, початки слідчого судового процесу.

Церковна ієрархія діяла не так силою, як правилами та установами, привнесеними нею, і впливала не тільки на політичний устрій, а й на приватні громадські й особливо на сімейні стосунки. Християнське віровчення поступово перетворилося на ідеологічний орієнтир давньоруської правосвідомості, подекуди воно витісняло звичаєві норми, подекуди узгоджувалося з ними. У такий спосіб, не заперечуючи історично сформованих звичок та забобонів, церква поступово прищеплювала нові поняття та відносини, готуючи людей до сприйняття нових норм, і завдяки цьому вони глибоко проникали у правовий та моральний склад суспільства.

Список використаних джерел

1. Бахрушин С. К вопросу о крещении Киевской Руси. *Историк-марксист*. 1937. № 2. С. 40–76.
2. Вернадский Г. В. Киевская Русь. Пер. с англ. Е. П. Бернштейна, Б. Л. Губмана ; под ред. Б. А. Николаева. Москва: Аграф, 1996. 448 с.
3. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: учеб. пособ. Москва: Высшая школа, 2004. 325 с.
4. Кушинська Л. А. Християнський закон і звичаєва правосвідомість. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 4. С. 82–89.
5. Отечественное законодательство XI–XX веков : пособ. для семинаров. в 2-х ч. Москва: Юрист, 1999–2000. Ч. 1 : XI–XIX вв. 1999. 462 с.
6. Памятники русского права. Под ред. С. В. Юшкова. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1952–1957. Вып. 1 : Памятники права Киевского государства. X–XII вв. 1952. 286 с.
7. *Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком)*. Київ: Рад. письменник, 1990. 557 с.
8. Ричка В. М. Духовенство у класово-становій структурі давньоруського суспільства. *Український історичний журнал*. 1989. № 6. С. 76–87.
9. Ричка В. М. Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 09.00.11 «Соціальна філософія». НАН України, Інститут філософії. Київ: [б. в.], 1998. 35 с.
10. Самоквасов Д. Я. Исследования по истории русского права. Москва: Тип. Лисснера, 1896. 107 с.
11. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по истории русского права. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 382 с.
12. Юридичний словник-довідник. За ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Femina, 1996. 695 с.

Пайда Юрий Юрьевич,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел,
г. Харьков)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

ХРИСТИАНСКИЙ ЗАКОН И ТРАДИЦИОННОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ КАК ФАКТОРЫ СОЦИАЛЬНОЙ РЕГУЛЯЦИИ В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассматривается проблема соотношения канонов христианской веры и правового обычая в эпоху Киевской Руси. Их симбиоз породил уникальное правосознание, выступил важным фактором социальной регуляции в древнерусском обществе. Особое внимание уделено уставу Владимира Великого, в котором впервые была осуществлена попытка сочетания христианских религиозных норм с обычаями, царившими в дохристианские времена. В выводах утверждается, что христианское вероучение постепенно превратилось в идеологический ориентир древнерусского правосознания.

Ключевые слова: христианство; правосознание; источники права; правовой обычай; религиозные нормы.

Paida Yuriy Yuryevich,

PhD in Law, Associate Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

CHRISTIAN LAW AND TRADITIONAL LEGAL CONSCIOUSNESS AS FACTORS OF SOCIAL REGULATION IN KIEVAN RUS

The article deals with the problem of correlation between the canons of Christian faith and customary law in Kievan Rus. Their symbiosis bred a unique legal consciousness, which was an important factor of social regulation in the Old Russian society. Legal values of the Old Russian society at the time of its formation differed from the values of the Byzantine legal culture. Christianity as a state religion determined the peculiarities of the development of Old Russian statehood and ideology. Gradually, political, economic and cultural institutions were formed in the state. Recent decades of the 10th century and the beginning of the 11th century were a period of adaptation of the church to the local environment and harmonization of Old Russian customary law and Byzantine law, both ecclesiastical and secular.

Particular attention is paid to the Statute of Volodymyr the Great, in which the first attempt to combine Christian religious norms with the customs prevailing in pre-Christian times was made. In this document, the Prince calls on his successors to preserve indefeasible regulations based on the decisions of the ecumenical councils and the laws of the Byzantine emperors, guided by the Greek Nomocanon. The statute regulated the position of the church in Kievan Rus, as it was engaged not only in the salvation of souls. In addition, it carried out many secular issues that were close to the tasks of the state. The church was granted wide jurisdiction over all those who professed Christianity.

The conclusions state that the church hierarchy acted not as much power as the rules and institutions brought by it and it affected not only the political system, but, in particular, private social and family relations. The Christian doctrine gradually turned into an ideological guide of ancient legal consciousness. Sometimes it displaced customary norms and sometimes it coordinated with them. Thus, without denying the historically established customs and superstitions, the church gradually instilled new concepts and relationships, preparing them for awareness of new norms. It caused the deep penetration of the legal and moral structure of society by the church.

Key words: Christianity; legal consciousness; sources of law; customary law; religious norms.

Надійшла до редколегії 26.10.2018